

ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

(XVIII – XX ғғ.)

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Бөкей хандығында (1801 жылы 11 наурызда құрылды) ауылдардың еңбекші халқына жасалған экономикалық қысым күшейіп, ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық укладтың бірқатар маңызды жақтары күрт күйреді. Астрахань губерна-рының үйінде тәрбиеленген Жәңгір хан қырға хандықтағы қоғамдық тұрмыс пен саяси

құрылымді кейбір әдет-
ғұрыптық институттардан
бастап жер жөніндегі
қатынастарға салық саясатына
және хан сарайына дейінгінің
бәрін қайта құрамын деген
«аристократтық өркениеттік»
жоспарлармен оралды. Артта
қалған жартылай көшпелі қазақ
қоғамы негізінде ол хан
өкіметіне де патша тағының
саясатына да, бірдей дәрежеде
құлақ асқыш өзінше бір үлгідегі
регионалдық хандық құрмақ
болды. Алайда көшпелі және
жартылай көшпелі ұжымдар
ханның бұл «еңгізбекші

жаңалықтарын» қабылдауға дайын емес еді.

Көтерілістің негізгі себептері:

- Ақшалай салықтың өсуі;
- Күз сайын әр шаңырақтың хан сарайының мұқтажына құны 70 сомдық жылқы беруге міндеттенуі;
- Көшіп-қонғаны, шөп жинағаны, орыс помещиктерінің шабындығын басып өткені үшін салық төлеуі;
- Жәңгір ханның әділетсіздігі мен рақымсыздығы.

1833 жылы Жәңгір ханның қайын атасы Қарауылқожа Бабажанұлын Каспий теңізі өңіріндегі қазақ руларына билеуші етіп тағайындауы-көтеріліске түрткі болды.

Көтерілістің негізгі қозғаушы күші-шаруалар, сонымен бірге оған старшын, билер де қатысты. Көтеріліс басшылары Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы.

Ел ауызындағы әңгімеде Исатай Тайманұлы Атырау облысы, Қызылқожа ауданы, Жанкелдин совхозы Тайман

жолы деген жерде 1791 жылы көшпелі шаруа отбасында дүниеге келген.

Истайдың жастық шағында оған өте үлкен ықпал жасаған адамның бірі немере ағасы Жабал Бегәліұлы болған. Ол Истайдың өсіп, азаматтық көзқарасының қалыптасуына, жетілуіне ықпал жасап, тәрбиелеген.

Бөкей хан Исатайды 1812 жылы 21 жасында Беріш руының Жайық бөлімінің старшины етіп тағайындап, 1814 жылы Орынбор шекаралық

комиссиясы старшындыққа бекітті. 1817 жылдан бастап, батырдың патша чиновниктерімен байланысы салқындай бастады. 1817, 1823 жылдары Орынбор генерал-губернаторының нұсқауымен сотқа тартылды. Исатайдың ең жақын серігі – ақын, Беріш руының старшины Махамбет Өтемісұлы (1804-1846 жж.).

Көтерілістің басты мақсаты:

1. Хан озбырлығына шек қою.
2. Шаруалар жағдайын жақсарту.

3. Жер мәселесіндегі патша үкіметінің отаршылдық саясатын өзгерту.

4. Әскери бекіністердің салынуын тоқтату.

Көтерілістің сипаты: Антифеодалдық отаршылдыққа қарсы.

1837 жылы 13 желтоқсанда көтерілісшілер Жайықтың шығысына қарай өтеді. Кіші жүзге өткенде Исатайдың жанында 40 адам болды. Сұлтан Айшуақұлының жазалаушы тобы Исатайдан ажыраған 12 адамдық топты

(ұлы Досмұхамбет, әйелі Дінбаян) ұстап, Оралдағы түрмеге жапты. Бұл кезде қазақ жерінде Кенесары Қасымұлы басқарған көтеріліс жайыла бастаған еді.

Исатайдың ендігі мақсаты:

1. Ішкі Ордаға қайта оралып, Жәңгір тобына күтпеген жерден соққы беру.

2. Көтерілісті бүкіл Ішкі Ордаға тарату.

3. Нарын құмында бекініп, Жәңгірден кек алу.

4. Орыс помещиктері басып алған жерлерді шаруаларға қайтару.

Көтерілістің жеңілуі:

Исатай басқарған көтерілісті тез талқандау үшін, Орынбор губернаторы В.А.Перовский барлық күштерді жұмылдыра бастады. В.А. Перовский бұл көтерілістің Кенесары Қасымұлы басқарған ұлт азаттық көтеріліспен бірігуінен сескенді. Подполковник Гекке басқарған жазалаушы отрядтар Исатай қолын талқандау үшін аттанды.

Исатай 500 сарбазымен сұлтан Айшуақұлына соққы беру үшін, Қайыпқали тобынан бөлінді. Айшуақұлы тобының Гекке тобымен қосылып, үлгергенін батыр байқамады.

1838 жылы шілденің 12-сінде Ақбұлақ деген жерде көтерілісшілер Гекке мен Айшуақұлы басқарған отрядтан жеңілді. Ауыр жараланған Исатайды казактар қылышпен шауып, атып өлтіреді.

Көтерілісшілерден 70–80 сарбаз өліп, Қожахмет, Балабек

бастаған алты адам тұтқынға
түседі. Бас сауғалап қаиқан
көтерілісшілер, Ақбұлақ
шайқасында Исатайға көмекке
келмеген сұлтан Қайыпқали
тобына қосылудан бас тартты.
Қалғандары күресті одан әрі
жалғастырды. 1838 жылы
шілденің 23-інде Махамбет
бастаған көтерілісшілер хан
ауылына шабады. Махамбет
1846 жылы қазанда хан
жендеттерінің қолынан қаза
болды. Қолға түскен
көтерілісшілерді Гекке
жазалады. Қожахмет
Өтемісұлы, Балабек

Нұржанұлы, Бекен Сарыұлы 8 жылға Ригаға, Ұса Төлегенұлы мен Жәнібекұлы Сібірге жер аударылды.

1836 – 1838 жылдардағы көтерілістің негізгі мақсаттары орындалмады.

Көтерілістің жеңілу себептері.

- Үстем тап өкілдерінің опаздығы.
- Көтеріліс басшыларының Кіші жүздегі және Ішкі Ордадағы көтерілістерді біріктіре алмады.

- *Қару – жарақтың теңсіздігі.*
- *Стихиялығь, ұйымшылдықтың жеткіліксіздігі.*
- *Патша үкіметінің жазалау отрядтарының күші басым болуы.*
- *Көтерілісшілердің бір бөлігінің өз ісіне сенімсіз болуы.*
- *Көтеріліс жергілікті (локальдық) сипатта болды.*

Нәтижесі:

- *Салық мөлшеріне шек қойылды.*

- *Патша үкіметі қазақ старшиндарымен санасатын болды.*

- *Ішкі Ордадағы хандық биліктің әлсірегендігін дәлелдеді.*

- *Қазақ феодалдарының отаршылдық басқару мен байланыста екенін көрсітті.*

- *Әртүрлі халықтардың қанаушыларға қарсы бірігіп күресуінің негізі қаланды.*

Көтерілістің тарихи маңызы.

1836 — 1838 жылдардағы көтерілістің тарихи маңызы зор болды.

1. Жәңгір хан және оның маңайындағылардың озбырлығына белгілі дәрежеде шек қойылды.

2. Патша үкіметі аз болса да, көтеріліске қатысқан қазақ ауылдарының мүдделерімен санаса бастады.

3. Көтеріліс қазақ үстем тап – феодалдарының опасыздығын дәлелдеді. Сонымен 756 жылы түргеш қағандығы құлап, оның орнына қарлұқ қағандығы құрылады.